

DANIEL PIÑOL ALABART*

*NOTARIS I CULTURA ESCRITA AL CAMP DE TARRAGONA:
L'ESCRITURA GÒTICA EN ELS MANUALS NOTARIALS
(SEGLES XIII-XIV)¹*

ABSTRACT

This article analyzes the uses and the diffusion of the writing between the notarial group during the last medieval centuries. The study is based on the notarial documentation and its analysis, which referring data to the morphology of the gothic writing are come off. This is called described as notular to also be in favor into the hands of the notaries and of their peculiar character of writing used for the extension of notes in the notarial registries. In addition it presents/displays all the own characteristics of the catalan, own gothic writing of these last medieval centuries.

1. INTRODUCCIÓ.

Quan hom vol endinsar-se en l'anàlisi dels darrers segles medievals es troba amb diversos elements útils i fonamentals per a la recerca. Temps de canvis, d'evolució, de creixement i de crisi, de tensions socials... és el que caracteritza la fi de l'època medieval. I aquest panorama té un àrbitre d'excepció: el notariat públic.

*Professor Titular de Ciències i Tècniques Historiogràfiques. Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica. Universitat de Barcelona.

1. La base d'aquest article és el capítol 4 de la meua tesi doctoral titulada *El notariat públic al Camp de Tarragona: Història, activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV)*, que va ser dirigida per la Dra. Montserrat Sanmartí i defensada a l'any 2000 a la Universitat Rovira i Virgili. La tesi es va publicar posteriorment, i amb el mateix títol, a la Fundació Noguera, però sense incloure-hi l'esmentat capítol. Ara es presenten alguns dels elements principals a què feia referència a la tesi, amb les convenients correccions. Les sigles que s'utilitzen són: Arxiu Històric Comarcal de Reus (AHCR); Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona(AHAT); *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols (EHDAP)*.

Expressions similars a aquesta a que acabem de referir-nos es troben en diferents autors, com ara Giorgio Costamagna quan afirma que els notaris es posen al servei de la societat i redacten els seus instruments al mateix port de Gènova²; o José Bono, quan afirma que els notaris són producte de la societat, que té necessitats jurídiques noves i que troba en el notari públic i l'instrument públic la resposta a aquestes noves situacions³; o Ramon Josep Puchades que planteja el paper central de la institució notarial per a la història medieval del País Valencià⁴.

Aquest article té per objectiu estudiar com els notaris utilitzen l'escriptura per a retratar aquesta societat baixmedieval canviant i analitzar els principals aspectes gràfics de l'anomenada escriptura gòtica catalana, que en mans dels notaris prendrà el calificatiu de notular. L'anàlisi es centra en els registres notarians de la zona del Camp de Tarragona, i el marc cronològic es situa en els segles XIII fins a mitjans del segle XIV, període en el que es desenvolupa el procés d'implantació del notariat públic.

2. NOTARIS I LLIBRES NOTARIALS.

Aquest procés a que ens referim és progressiu, i sempre a partir de la renovació jurídica operada a Bolonya i el seu estudi. Són canvis que s'irradien per una àmplia zona d'influència, i també arriben a casa nostra portant nous corrents jurídics. Els notaris catalans, que ben aviat segueixen els preceptes bolonyesos, van incorporant els nous usos en la seva tasca d'escripturació dels negocis jurídics. Aquesta és l'evolució de l'*scriptor* al *notarius publicus*, que es produeix paulatinament a partir de mitjans del segle XII, i que va paral·lela a la transformació de l'instrument notarial, que esdevindrà definitivament *instrumentum publicum*⁵. D'aquesta manera es comencen a trobar les primeres escrivanes públiques a Vic

2. Giorgio COSTAMAGNA, *Il notaio a Genova tra prestigio e potere*, Roma, Consiglio Nazionale del Notariato, 1970.

3. José BONO, *El notariado como creación de la sociedad y su adecuación a las necesidades sociales. Indicaciones históricas* (exemplar mecanografiat). També apareix en alguns passatges de la seva obra *Historia del Derecho Notarial Español*, Madrid, Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España, 1979-1982, 2 vols.

4. Ramon Josep PUCHADES BATALLER, "El notari valencià baixmedieval: exemple de la posició i percepció social de la professió notarial en l'occident mediterrani dels segles XIII, XIV i XV", *EHDAP* XVI(1998), pp. 87-122.

5. Vid. Ignasi J. BAIGES I JARDÍ, "El notariat català: origen i evolució" a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994, pp. 134-137. Josep M. PONS GURI, "De l'escrivent al notari i de la 'charta' a l'instrument. Recepció dels usos notarians italics a Catalunya", *Lligall*, 7(1993), pp. 29-33.

al 1155⁶, a Igualada el 1189⁷ i a Vilafranca del Penedès el 1188⁸. Pel que fa al Camp de Tarragona es troba l'adjectiu públic acompanyant les notaries o les subscripcions notariales a partir de la quarta centúria del segle XIII⁹.

La implantació del notariat públic és simultània a l'evolució de l'instrument públic i al canvi en el procés de redacció d'aquest. Aquest nou sistema implica la redacció sumària en un registre per a passar a redactar el document definitiu *in mundum* en el pergamí. Això comporta l'aparició dels registres notariales, conservats en els arxius de casa nostra i que constitueixen una de les sèries arxivístiques més notables i amb infinites possibilitats de recerca. Per al cas de les comarques tarragonines els protocols notariales es conserven als arxius comarcals de Reus i Valls, a l'Arxiu Històric de Tarragona i a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona. En aquest arxiu es localitza el manual conegut amb el nom de "Manual d'Alcover", considerat fins fa poc el més antic dels conservats a Catalunya¹⁰ i que fa uns anys va ser objecte d'un treball de recerca a càrrec dels professors de Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona¹¹. A l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona hi ha sèries de registres notariales que s'inicien al llarg del segle XIII, donant com a resultat un important nombre de llibres d'aquesta centúria. Alguns d'ells s'escapen de l'àmbit del Camp de Tarragona i s'inscriuen en l'àmbit eclesiàstic de la diòcesi¹². Així hi ha els manuals de l'Albi (1243), Blancafort (1239),

6. Honorio GARCÍA, "Contribución al estudio histórico del notariado español. El notariado en Vich durante la Edad Media", *La Notaría*, LXXXII(1947), pp. 76-79. Rafel GINEBRA MOLINS, *Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, pp. 14-15.

7. Joan CRUZ RODRÍGUEZ, "Notaris i escrivans a Igualada: una aproximació a la seva història", a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994, pp. 549-556.

8. Antoni M. ARAGÓ CABAÑAS, "Concessions reials del Dret de notaria a parròquies i monestirs catalans (segles XII i XIII)", *EHDAP*, VI(1978), pp.1-14. Apèndix documental, document n. 1.

9. Cfr. Daniel PIÑOL ALABART, *El notariat públic al Camp de Tarragona. Història, activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2000, pp. 116-117.

10. Vid. Josep M. PONS GURI, "De l'escrivent...", *op.cit.*, pp. 32-33. A l'Arxiu de la Seu de Manresa hi ha uns folis datats entre els anys 1222 i 1225 que semblen pertanyer a un manual notarial. Vid. també Rafel GINEBRA MOLINS, "Un fragment de llibre notarial de 1221 a l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic", *EHDAP*, XIX(2001), pp. 7-16.

11. D.D. A. A., "Manual d'Alcover", a *Rubrica. De scriptis notariorum*, III(1989), pp.161-294.

12. L'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona es va crear l'any 1920 per ordre del cardenal Vidal i Barraquer, que va manar a Mossèn Sanç Capdevila recollir tota la documentació parroquial i portar-la a Tarragona per a ser custodiada a l'Arxiu metropolità. Juntament amb la documentació estrictament eclesiàstica, van arribar a la capital els llibres productes de l'activitat dels rectors que regien les escriptures parroquials amb. Vid. Salvador RAMON I VINYES, "L'Arxiu Històric Arxidiocesà, la gran obra de Mn. Sanç Capdevila", *Església de Tarragona. Butlletí Oficial de l'Arquebisbe* 155(1984), pp. 103-112.

Cambrils (1281), la Guàrdia dels Prats (1238), Maldà (1245), Riudecanyes (1263), Santa Perpètua (1299), la Selva del Camp (1284), Siurana (1229), Ulldemolins (1281), Valls (1281) i Tarragona (1260). Altres sèries corresponents a altres poblacions s'inicien ja al segle XIV. Pel que fa als altres arxius cal dir que a l'Arxiu Històric Comarcal de Reus la sèrie s'inicia amb un llibre de 1292, conservat al Museu Comarcal Salvador Vilaseca amb un criteri arxivístic fonamentat en l'erudició historicista decimonònica, en contra dels postulats de la ciència arxivística actual. A l'Arxiu Històric Comarcal de Valls també hi ha protocols notariais generats a l'escripció comuna de la vila, iniciant-se el conjunt amb un llibre dels anys 1277-1278¹³. Amb tots aquests manuals notariais a disposició dels historiadors podem afirmar que ens trobem al davant d'un conjunt documental excepcional per a conèixer la història del Camp de Tarragona i de les zones que històricament s'hi han relacionat.

Si els historiadors abans esmentats es refereixen al paper arbitral dels notaris en la societat medieval, cal afegir que aquesta tasca d'observadors de la realitat queda perfectament reflectida en els llibres notariais. Allí hi veiem els canvis jurídics a partir de l'aplicació d'un nou formulari adaptat a l'evolució de la societat i de les seves necessitats. I també s'hi observa un retrat en primer pla d'aquesta societat medieval, que per al cas del Camp de Tarragona s'ha posat de manifest en algun treball fonamentat en aquests conjunts documentals citats¹⁴. Aquests treballs d'àmbit local s'inclouen dins de les línies de recerca que consideren la documentació notarial com una font bàsica per a la reconstrucció del passat. De fet, ara ja es fa del tot innecessari exposar la importància que té aquesta documentació per a la recerca històrica ja que la historiografia i la producció bibliogràfica arreu i des de fa uns anys, així ho demostra¹⁵. On potser sí que cal insistir és en la necessitat que hi ha encara d'anar treballant amb aquestes fonts i obrir-se també a noves possibilitats d'investigació, una de les quals és l'anàlisi de la pròpia institució notarial i l'altra, com és el cas que ens ocupa, l'estudi de l'escriptura dels llibres notariais.

13. És una sèrie incompleta ja que el llibre següent és dels anys 1306-1307. Joan PAPELL I TARDIU, *Catàleg dels protocols de Valls*, Barcelona, Fundació Noguera, 1989, p. 19.

14. Maria BONET DONATO, *Aproximació a la societat i economia de Tarragona a la plena edat mitjana*, Tarragona, Diputació Provincial, 1996. Daniel PIÑOL ALABART, *A les portes de la mort. Religiositat i ritual funerari al Reus del segle XIV*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, 1998. Jordi MORELLÓ BAGET, *Fiscalitat i deute públic en dues viles del Camp de Tarragona: Reus i Valls, segles XIV i XV*, Barcelona, CSIC-Institució Milà i Fontanals, 2001.

15. Daniel PIÑOL ALABART, *El notariat públic...*, *op.cit.*, pp. 207-210.

3. L'ESCRITURA GÒTICA: CONSIDERACIONS GENERALS.

Els darrers segles medievals estan caracteritzats també per un canvi en l'escriptura que evoluciona en dos sentits: en la grafia i en la qüestió social. En el sentit gràfic ens trobem amb l'escriptura que anomenem gòtica, amb unes característiques concretes i diferents de l'escriptura del període anterior. Els primers indicis de l'escriptura gòtica els trobem ja a finals del segle XI, amb unes línies rectes i, sobretot amb un contrast important entre els traços gruixuts i prims en les lletres d'aquesta nova grafia¹⁶. No obstant, Giorgio Cencetti remarca que a la zona mediterrània l'escriptura gòtica tindrà unes formes més arrodonides, diferents de l'angulositat que adopta als països del Nord d'Europa¹⁷. Cal tenir en compte també la cursivització que va prenent aquesta escriptura, característica que ben aviat trobem en l'escriptura gòtica que s'utilitza a casa nostra¹⁸ i que també es troba en l'escriptura gòtica que utilitzen els notaris, tot i que no és exclusiu d'aquest col·lectiu ni tampoc de l'àmbit català¹⁹. És a partir del regnat de Pere el Catòlic que trobem els primers indicis d'ús de l'escriptura gòtica, arribant el procés de canonització durant el regnat de Jaume I i perdurant gairebé fins al final del regnat de Pere el Cerimoniós. És l'època de la gòtica catalana, que s'expandeix als territoris catalans de la Península i també als d'ultramar, esdevenint el model gràfic oficial²⁰.

16. Bernhard BISCHOFF, *Paléographie. De l'Antiquité Romaine et du Moyen Âge Occidental*, Paris, Picard, 1993, pp. 154-163. Giulio BATTELLI, *Lezioni di Paleografia*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1999⁴, pp. 203-214. Giorgio CENCETTI, *Lineamenti di Storia della scrittura latina*, Bologna, Pàtron Editore, 1997², pp. 184-188. Robert MARICHAL, "La escritura latina y la civilización occidental del siglo I al siglo XVI", a Marcel COHEN; Jean Sainte FARE GARNOT, *La escritura y la psicología de los pueblos*, México, Siglo XXI Editores, 1968, pp. 232-250. Jacques STIENNON, *Paléographie du Moyen Âge*, Paris, Armand Colin, 1973, pp. 107-109.

17. Giorgio CENCETTI, *Lineamenti...*, *op.cit.*, pp.191ss.

18. M. Josepa ARNALL I JUAN; Josep M. PONS GURI, *L'escriptura a les terres gironines (segles IX-XVIII)*, vol. 1, Girona, Diputació Provincial, 1993, pp. 34-38.

19. Luisa MIGLIO, "L'altra metà della scrittura: scrivere il volgare (all'origine delle corsive mercantili)", *Scrittura e Civiltà*, 10(1986), pp. 85-114. M. Carmen del CAMINO MARTÍNEZ, "La escritura de los escribanos públicos de Sevilla (1253-1300)", *Historia. Instituciones. Documentos*, 15(1988), pp. 145-165. M. Teresa CARRASCO LAZARENO, "La escritura semicursiva en la documentación particular castellana del siglo XIII", a Maurilio PÉREZ GONZÁLEZ (coord.), *Actas del II Congreso Hispánico de Latin Medieval (León, 11-14 de Noviembre de 1977)*, León, Servicio de Publicaciones de la Universidad, 1998, pp. 307-315.

20. Francesco C. CASULA, "Osservazioni paleografiche e diplomatiche sulla Cancelleria di Giacomo I il Conquistatore", *Archivi e Cultura*, anno XI. Gennaio-dicembre, 1977, pp. 7-26. IDEM, *Breve storia della scrittura in Sardegna*, Cagliari, 1978, pp. 93-100; pp. 145-147. IDEM "Breve storia della scrittura documentaria in Sardegna nell'epoca aragonesa", a Josefina y M. Dolores MATEU IBARS, *Colectánea Paleográfica de la Corona de Aragón*, Barcelona, Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1991, pp. 153-156.

En l'aspecte social cal remarcar que els canvis que es donen en aquesta època afecten també a la cultura escrita i a la seva pràctica, que surt de l'exclusivitat del claustre monacal per ampliar el seu camp d'actuació. Hi ha un augment de la lectura i de l'ús de l'escriptura, essent útil a aquesta societat canviant i a nous grups de població, convertint-se en una necessitat²¹. Entre aquests cal comptar amb els mercaders i també amb els notaris, que entraran a formar part dels grups de lletrats, juntament amb l'Església²². L'escriptura serà necessària per a portar a terme i controlar els negocis, però també per a posar per escrit les noves formes contractuals i la nova casuística jurídica que necessita la societat baixmedieval²³. Tot això es tradueix en una necessitat més gran de documentació produïda en l'àmbit econòmic, que és un dels cinc dominis on es manifesta i es fa necessari l'ús de l'escriptura, segons Giorgio Cardona²⁴. Augmenten els tipus documentals i la funció jurídica i social de la documentació es destinarà a la regulació dels cada vegada més complexos contractes de tipus mercantil, que tindran com a base la recuperació del dret romà²⁵. En aquest context també cal tenir en compte l'aspecte de la lectura, que incrementarà la producció de llibres i altres productes escrits²⁶.

Veient aquests elements no cal remarcar els lligams que hi ha entre els notaris i l'escriptura. Els notaris, a través de l'acte d'escriure, adquireixen el paper d'intermediaris enmig de la societat i que es posa de manifest en els innombrables instruments redactats i registrats en les importants sèries de manuals notarials²⁷. Són el producte de l'activitat dels notaris i una font de primera mà per a estudiar l'evolució de l'escriptura, sempre comparant-la amb altres fonts tal com suggereixen alguns autors²⁸. Costamagna gosa afirmar que no hi ha una relació tan continuada

21. Antonio CASTILLO GÓMEZ, "Entre la necesidad y el placer. La formación de una nueva sociedad del escrito (ss. XII-XIV)", a IDEM, *Historia de la cultura escrita. Del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada*, Gijón, Ed. Trea, 2002, pp. 179-270.

22. Francisco M. GIMENO BLAY, *La escritura gòtica en el País Valenciano después de la conquista del siglo XIII*, València, Universitat de València, 1985, p. 66.

23. Jacques STIENNON, *Paléographie...*, *op.cit.*, pp. 21-22. IDEM, *L'écriture*, Turnhout, Brépols, 1995, p. 56. També M. José AZEVEDO SANTOS, "Os 'clérigos-notários' em Portugal (séculos XI-XIII)", a Maurilio PÉREZ GONZÁLEZ (coord.), *Actas del II Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 11-14 de Noviembre de 1997)*, León, Servicio Publicaciones de la Universidad, 1998, pp. 25-37, on es presenta l'evolució cap a una difusió més àmplia de la cultura escrita, fora ja de l'àmbit eclesiàstic.

24. Giorgio Raimondo CARDONA, *Antropología de la escritura*, Barcelona, Ed. Gedisa, 1999 (1ª Reimp.), p. 95.

25. Armando PETRUCCI, *Medioevo da leggere*, Torino, Einaudi, 1992, pp. 9-13.

26. Armando PETRUCCI, "Leer en la Edad Media", a IDEM, *Alfabetismo, escritura, sociedad*, Barcelona, Ed. Gedisa, 1999, pp. 183-196.

27. Rosa M. BLASCO MARTÍNEZ, *Una aproximación a la institución notarial en Cantabria*, Santander, Universidad de Cantabria, 1990, pp. 151-154.

28. Francisco M. GIMENO BLAY, *La escritura...*, *op.cit.*, pp. 58-64. Utilitza també documentació real per tal de poder establir comparacions amb l'escriptura notular. Luisa D'ARIENZO, *Alcune con-*

ni antiga de documents com aquells que són testimonis de la cursiva utilitzada pels notaris en les seves imbreviatures²⁹.

Les paraules de Costamagna ens donen una primera dada sobre els elements estètics i la morfologia de l'escriptura gòtica utilitzada pels notaris, caracteritzada per la cursivitat i qualificada de notular, és a dir, pròpia dels manuals notarial. Diversos estudis sobre els llibres notarial catalans apunten aquestes qüestions tot i que, en general, no aprofondeixen en l'aspecte gràfic, possiblement perquè no són treballs sobre l'escriptura sinó transcripcions de manuals notarial. Del fragment de manual notarial localitzat darrerament a l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic i que es data a l'any 1221 no es diu res respecte l'escriptura, tot i que es fa un estudi exhaustiu de les característiques externes i del contingut del full trobat³⁰. Del manual d'Alcover de l'any 1228 es diu que presenta característiques de la pre-gòtica catalana, degradació de la post-carolíngia. Es remarca igualment la cursivitat, que li ve donada per la seva condició de notular³¹. Són les mateixes característiques que es perceben en altres manuals notarial de la primera meitat del segle XIII. Seguint aquestes premisses veiem com el primer manual de la Cúria Fumada de Vic presenta una escriptura minúscula, diu Rafel Ginebra, tot i que amb una incipient tendència a la cursivitat³². En aquest manual es distingeix també molt bé aquesta escriptura notular de la documental ja que hi ha un traç diferent i un grau més acusat d'abreviació. El primer manual de Terrassa dels anys 1237-1242 presenta una escriptura pregòtica catalana de tipus notular, amb aspecte cursiu³³. També per als manuals notarial gironins es parla de les mateixes característiques, remarcant però, en el cas d'un llibre notarial de Santa Pau dels anys 1273-1282, que es tracta d'una escriptura gòtica notular amb aspecte arcaïtzant³⁴. A Puigcerdà, al 1280-1281, ja hi ha una gòtica catalana notular, amb un cert grau de cursivitat, mòdul petit i formes descurades³⁵; pocs anys després, en un manual de Peralada també es troba una gòtica catalana notular, de la que els autors d'aquest important estudi sobre l'escriptura a Girona no diuen res més³⁶. En altres exemples de

siderazioni sul passaggio della scrittura gotica all'umanistica nella produzione documentaria catalana dei secoli XIV e XV, a "Studi di Paleografia e Diplomatica", Padova, 1974, pp. 199ss.

29. Giorgio COSTAMAGNA, *Evoluzione della corsiva notarile genovese nei secoli XVI e XVII*, a "Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti", Roma, 1973, p.191-194.

30. Rafel GINEBRA MOLINS, "Un fragment de llibre notarial de 1221...", *op.cit.*

31. D.D.A.A., "Manual d'Alcover", *op.cit.*, p. 162.

32. Rafel GINEBRA MOLINS (ed.), *Manual primer...*, *op.cit.*, vol.1, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, p. 19.

33. Pere PUIG USTRELL (ed.), *Capbreu primer de Bertran acòlit, notari de Terrassa (1237-1242)*, vol. 1, Barcelona, Fundació Noguera, 1992, pp. 22-23.

34. M. Josepa ARNALL I JUAN; Josep M. PONS GURI, *L'escriptura...*, *op.cit.*, pp. 152-153, làmina 62.

35. IDEM, pp. 154-156, làmina 64.

36. IDEM, pp. 160-162, làmina 66. Any 1286.

manuals notarial del segle XIV es va veient l'ús d'aquesta escriptura gòtica catalana notular amb unes característiques que es mantenen al llarg del segle XIV³⁷ i perduren encara en els primers manuals del segle XV³⁸. No obstant, en els manuals gironins hom ha detectat en un exemplar dels anys 1334-1335 i en un altre de 1340-1341 unes astes descendents punxegudes, pròpies de la lletra bastarda i que apuntarien la influència d'aquesta escriptura en la gòtica catalana, qüestió que demana un altre estudi³⁹.

4. L'ESCRITURA DELS MANUALS NOTARIALS CAMPTARRAGONINS.

Una de les dificultats a que cal enfrontar-se a l'hora d'analitzar l'escriptura notarial és la identificació de les diverses mans que intervenen en la confecció d'un manual⁴⁰. Es detecten variacions en un mateix llibre, possiblement fruit de l'activitat de diversos escriptors o, igualment probable, variants d'una mateixa mà. Al respecte diu Gimeno Blay que seria bo conèixer si les variants que s'aprecien en les escrivanies tenen alguna relació amb el canvi de posició i situació jurídica dels escriptors i notaris. Caldria veure, si un escriptor que treballa a les ordres d'un notari copia el model gràfic del seu superior, així com comprovar si aquest model és substituït per un altre de més personal en el moment en que l'escriptor passa a regentar una notaria tot ostentant el càrrec de notari públic⁴¹. Treballant a la seva oficina el nou notari interpretarà els models escriptors en ús, possiblement els utilitzats a la cancelleria, interpretació que donarà lloc al naixement de l'escriptura usual, la personal d'un notari determinat en un moment concret⁴².

Cal tenir en compte també el que Stiennon anomena la personalitat de l'escriptor. No s'ha de perdre de vista l'entorn i el context que envolta l'activitat escripturària, així com tampoc els processos d'aprenentatge de l'escriptura i d'accés a la cultura escrita per part dels que es dedicaran a la funció notarial. Però també tenir

37. Laureà PAGAROLAS, *El Protocol del notari Bonanat Rimentol (1351)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1991, p. 20. Gener GONZALVO; M. Carme COLL; Oliva SAMPRÓN (eds.), *El protocol del notari Pere de Folgueres (1338)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1996, p. 14. Luisa D'ARIENZO, *Alcune considerazioni...*, *op.cit.*, p. 202-203

38. Miquel FORRELLAD SOLÀ, *Manual de Francesc Ajac, notari de Sabadell, 1400-1402*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, pp. 21-22.

39. M. Josepa ARNALL I JUAN; Josep M. PONS GURI, *L'escriptura...*, *op.cit.*, pp. 208-211, làmines 91 i 92; pp. 215-217, làmina 95.

40. Jacques STIENNON, *L'écriture...*, *op.cit.*, p.97-101. Mattia MORESCO; Gian Piero BOGNETTI, *Per l'edizione dei notai liguri del secolo XII*, Genova, Deputazione di Storia Patria per la Liguria, 1938, pp. 41-49.

41. Francisco M. GIMENO BLAY, *La escritura...*, *op.cit.*, pp. 66-69.

42. Giorgio CENCETTI, *Lineamenti...*, *op.cit.*, pp. 53-54.

en compte la situació social de qui escriu, i no serà indiferent si l'escrivent és laic, clergue o monjo, o si treballa en grup o en solitari...⁴³ Són factors que poden arribar a exercir una acció sobre la forma de concebre l'escriptura, confluint doncs dos eixos: el de la cultura i el de la personalitat⁴⁴. Això es manifesta, per exemple, en el *ductus* de cada escrivent o notari, element important per a identificar les mans que participen en la redacció d'un manual⁴⁵.

Malgrat la dificultat per a dur a terme aquesta identificació, en algun manual dels conservats als arxius tarragonins i que s'han analitzat per aquest treball s'han pogut individualitzar els notaris que redacten les notes insertades. Per exemple, en el segon manual d'Alcover dels anys 1245-1247⁴⁶, s'han detectat de forma clara 4 mans. En algun altre exemple hi ha altres dades, a més de les estrictament paleogràfiques, que ajuden a aquesta tasca. El llibre d'Alcover dels anys 1325-1326 presenta anotacions que indiquen la mort d'un notari o l'inici de les tasques d'un altre⁴⁷. Fins al foli 24 v., moment en que consta la mort del notari Guillem Cornet, hi ha una escriptura que desapareix de repent. Al foli 25, mentrestant, hi ha una mà interina, que podria ser la de Bernat Aalball, notari públic d'Alcover pel rector Ferran Joan, nom que consta en un instrument del foli 26. Aquesta mà només redacta uns pocs instruments per a deixar pas a una tercera mà, que identifico com la de Guillem Gispert amb algunes variacions, reapareixent en 2 bifolis descosits que tenen l'anotació: *Anno Domini M^oCCC^o XX° Sexto. Notule Guilelmi Gisperti*(folis 69-72). Cal dir però que entre els instruments redactats en aquests fulls separats n'hi ha de redactats amb una altra escriptura lleugera i molt diferent. Un altra mà apareix en el moment en que consta en Guillem Gispert com a notari públic pel rector Bonanat d'Almenar (l'anterior rector, en Ferran Joan, ha mort al mes de novembre del 1326, segons una nota inserta al f. 121 v., i es fa càrrec de la rectoria el dit Almenar). Una altra nota redactada al mes de desembre del mateix any (f. 128), ens adverteix de l'inici de l'activitat d'un nou notari, en Ramon de Romagosa, cosa que es manifesta en un canvi d'escriptura. Aquesta presenta un mòdul més petit però amb les mateixes característiques que la resta de mans del manual. Sí que es noten diferències en els elements externs dels instruments, com per exemple l'espai considerable que deixa aquest escrivà entre les nòtules, cosa que no s'havia trobat encara en tot el llibre i que a partir d'ara serà la tònica dominant.

43. Jacques STIENNON, *Paléographie...*, *op.cit.*, p.16-20.

44. Giorgio Raimondo CARDONA, *Antropologia...*, *op.cit.*, p.196.

45. Emanuele CASAMASSIMA, "Scrittura documentaria dei 'notarii' e scrittura libraria nei secoli X-XIII. Note Paleografiche", a *Il notariato nella civiltà toscana. Atti di un convegno (maggio, 1981)*, Roma, Consiglio Nazionale del Notariato, 1985, pp. 66-70.

46. AHAT, Alcover 2, 1245-1247.

47. AHAT, Alcover 127, anys 1325-1326.

Un altre cas d'Alcover és un llibre en el que consta, pel títol que hi ha a la coberta de pergami, que hi han treballat tres persones: *Notule Iacobi Mercader, Ianuarii Farnós et Iohanni Poncius*⁴⁸. Més endavant (f.10) una nota diu: *In presencia mei Iacobus Mercader, sub Ianuarie Farnós, notarius publicus in villa de Alcoberio pro domino Martino Garcia de Viana, rector eiusdem ecclesie*. Malgrat aquestes anotacions que permeten intuir el personal que treballa a l'escripcia comuna alcoverenca a finals del segle XIII només he pogut identificar dues mans. Una és més arrodonida que l'altra.

Si ens centrem en les principals poblacions del Camp cal dir que, pel que fa a Alcover i La Selva hi ha uns avantatges que no hi són a Reus, Valls o Tarragona. Gran part dels llibres alcoverencs i selvatans conserven encara les cobertes de pergami o, com a mínim, alguns dels primers fulls en els que hi trobem el nom dels notaris corresponents. Això fa que es puguí identificar, a quin notari correspon cada llibre; en els casos en que això no és possible o es fa difícil s'intenta individualitzar les mans que hi participen. I aquest procés permet analitzar la morfologia de l'escriptura i insertar-la de ple en les característiques pròpies de l'escriptura gòtica catalana notular. Per tal de dur a terme aquesta anàlisi s'han elaborat abecedaris i quadres amb enllaços per a cada un dels llibres estudiats, i el resultat és la síntesi que es presenta a continuació i que va acompanyada del quadre del final d'aquest apartat⁴⁹. En el quadre s'han inclòs les lletres minúscules i les majúscules, situant en les primeres columnes les lletres corresponents als manuals del segle XIII i en les altres els del segle XIV, conscients de que aquesta cronologia no és res més que una forma molt bàsica de significar l'evolució d'aquesta escriptura en els llibres notulars. Una cronologia més acurada necessitaria d'un espai més gran i una elaboració més profunda i detallada del quadre, afegint més grafies i marcant molt millor l'evolució de l'escriptura.

A: en el primer terç del segle XIII les formes d'aquesta lletra són arrodonides. Està formada per una panxa molt arrodonida i un dors que freqüentment es converteix en un traç corbat, característica que encara perdura a finals de la centúria⁵⁰. Aquesta forma és la que es troba sempre en la versió majúscula, perdurant més enllà del segle XIII, amb un mòdul més gran i amb un llaç més acusat a la part superior⁵¹.

48. AHAT, Alcover 111, anys 1291-1292.

49. Per al comentari de la morfologia de les lletres es segueix el vocabulari emprat per M. Josepa ARNALL I JUAN; Josep M. PONS GURI, *L'escriptura...*, op.cit., p. 47- 52. També a M. Josepa ARNALL I JUAN, *El llibre manuscrit*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 2002.

50. AHCR, Reus 3, 1299-1300. Hi ha dos mans, i les dues utilitzen aquesta forma de la lletra a.

51. AHAT, Alcover 111, 1291-1292. Apareix en la mà de l'escriptor Jaume Mercader. AHAT, Alcover 139, 1345-1347. Presenta un traçat típicament gotitzant, amb forts contrastos entre els traços gruixuts i els prims.

Més endavant i de forma progressiva a partir dels primers anys del segle XIV hi ha una lletra a amb el punt d'atac a la panxa, formada aquesta per dos traços que presenten un fort contrast ja que un és més gruixut que l'altre; un tercer traç es troba al dors de la lletra, arrencant de la part superior per arribar a la línia d'escriptura i, en els casos en els que es dona, fer l'enllaç amb la lletra següent. Quan l'escriptura es fa més cursiva, aquesta lletra perd l'ull i es deixa la base oberta, adoptant una forma triangular.

La lletra A és arrodonida, amb una absència total de traços rectilinis, tot i que progressivament es fa notar més el contrast entre traços gruixos i prims, a la vegada que augmenta la cursivitat a partir del segon decenni del segle XIV, amb exemples a Alcover⁵² i a Reus⁵³.

B: gairebé sempre manté la mateixa forma: una asta superior rectilínia que descendeix fins a la base, formant-se una panxa posteriorment, mitjançant un traç arrodonit. Partint d'aquesta forma bàsica anem trobant altres versions, algunes de les quals són pròpies d'una evolució vers una escriptura més cursiva, i altres no són més que lleugeres variacions. A finals del segle XIII apareix ja la lletra b amb unes línies que adopten una forma més corba que la que es trobava en el primer terç de la centúria, presentant també un contrast més fort entre els traços prims i els gruixuts. Aquesta forma presenta a vegades també un petit traç que parteix de la part superior de la panxa vers la banda dreta, sortint a buscar ja la lletra següent per tal formar-hi l'enllaç. Hi ha també una forma que presenta un llaç molt acusat que es forma en l'asta superior, i que és el traç que prové de la lletra anterior, formant-se així un enllaç, ascendint fins a la part superior, girant a l'esquerra i descendint fins a la base per acabar formant la panxa tan característica de la lletra b. A vegades es tanca i altres vegades es deixa oberta, formant l'enllaç amb la lletra següent.

C: apareix sempre amb la mateixa forma arrodonida tot i que presenta un segon traç a la part superior que a vegades, sobretot a finals del segle XIII i principis del XIV, descendeix lleugerament però sense arribar a trobar la línia d'escriptura⁵⁴. Aquest traç acostuma a servir per a fer l'enllaç amb la lletra següent. Dins de la cursivització de l'escriptura aquesta lletra presenta un *ductus* més ràpid⁵⁵. Els enllaços de la lletra c es formen generalment a partir del traç superior anant a bus-

52. AHAT, Alcover 129, 1329. El notari Pere Queralt té una escriptura molt cursiva, amb els enllaços habituals. Un exemple de la seva cursivitat és la lletra A, tot i que també observem aquesta característica en la versió minúscula. La lletra e, la m, la n i la u són també exemples de la cursivitat en l'escriptura d'aquest manual.

53. AHCR, Reus 3, 1299-1300. Notari A. AHCR, Reus 27, 1344-1345. El notari Bernat Bernardí utilitza una lletra A absolutament arrodonida i amb una base completament oberta.

54. AHAT, La Selva 2, 1294-1297. El notari Ramon Peiró presenta aquesta forma tot i que ho fa més en la majúscula. AHCR, Reus 17, 1328-1329. Notari desconegut. Acostuma a usar el petit traç superior amb una certa tendència a descendir.

55. AHCR, Reus 32, 1339-1340. Notari desconegut.

car la part superior de les altres lletres. La forma majúscula d'aquesta lletra presenta les mateixes característiques que la minúscula, tot i que afegeix un traç vertical a la part esquerra, al costat del primer traç corbat que forma aquesta lletra⁵⁶.

La lletra *c* presenta a vegades un apèndix per tal d'indicar el so de la *ç*, que a vegades també és similar o igual a la lletra *z*. És un traç que descendeix per sota de la línia d'escriptura, adoptant generalment un pes molt lleuger, tot i que en trobariem moltes versions, i les més abundants serien aquelles en les que aquest traç inferior té tendència a inclinar-se cap a l'esquerra.

D: la primera forma que presenta aquesta lletra és la uncial, que trobem al llarg del segle XIII, tot i que va alternant aquesta forma amb la minúscula, a vegades dins d'un mateix manual⁵⁷. La uncial presenta un extrem corbat a l'esquerra que descendeix fins a trobar altre cop l'ull de la lletra, tot formant un llaç, tot i que en algun cas no acaba de formar el llaç complet, com ara en el manual d'Alcover de 1228 o en la segona mà del segon manual de Tarragona dels anys 1287-88. La forma minúscula d'aquesta lletra apareix també al segle XIV, substituïnt progressivament a la uncial, tot i que va adquirint també un traçat més corbat⁵⁸. L'asta superior d'aquesta lletra, tot i ser també de la forma recta, a vegades es desdobla en traços creant un llaç similar a una de les versions de la lletra uncial. Aquest llaç finalitza a sobre de la panxa, sobrepassant-la, tot buscant la lletra següent per tal d'enllaçar, generalment, amb les vocals; de nexes només en trobem amb la lletra *e*, amb qui comparteix un traç comú.

La lletra *D* presenta una forma arrodonida, amb diversos traços, presentant el punt d'atac en una asta descendent, a la part esquerra, que va a buscar la línia d'escriptura⁵⁹. El segon traç és pràcticament horitzontal, tot i que a vegades el trobem lleugerament corbat, i sobre el que es recolza una altra asta vertical i corbada que forma el que seria la panxa de la lletra. L'inici d'aquest traç vertical es troba a la part superior, que es presenta corbada i que a vegades ajuda a tancar la lletra per dalt tot i que no és una tendència generalitzada. Gairebé paral·lel a aquest traç n'hi ha un quart, a l'interior de la lletra, que també es recolza en el traç horitzontal i dóna força i cos a la lletra.

E: al llarg del segle XIII presenta una forma arrodonida formant un ull i, generalment una llengüeta al final de la lletra que la remata. Aquest petit traç final apareix en tots els manuals cap a finals del segle XIII, accentuant-se la seva presència i fent-se més llarga al segle XIV. Aquest traç serveix per a fer els enllaços amb les

56. AHCR, Reus 2, 1306-1308. Notari desconegut.

57. AHAT, Alcover 2, 1245-1247. Hem identificat 3 mans, la primera de les quals presenta diversos tipus d'aquesta lletra; les altres dues utilitzen més la forma uncial.

58. AHCR, Reus 18, 1328-1333.

59. AHAT, Valls 2, 1282-1283. AHAT, Alcover 135, 1334.

lletres següents. La forma majúscula d'aquesta lletra no perd els traços arrodonits, tot i que en presenta un de rectilini a l'interior, similar als que trobem en altres lletres majúscules, i un petit traç horitzontal al bell mig de la lletra.

F: manté al llarg del temps la seva forma allargada, tot i que en algun moment s'accentua un llaç a la part superior i l'asta inferior es corba lleugerament. El seu punt d'atac el té en l'asta vertical que descendeix per sota de la línia d'escriptura i que torna a ascendir per la seva part esquerra finalitzant a la part superior amb un tercer traç lleugerament corbat girat vers la part inferior. Aquest traç superior és el que en algun cas dibuixa un llaç. La lletra **f** es completa amb una llengüeta horitzontal que es troba al bell mig de les astes, gairebé formant perpendicular, que va a buscar la lletra següent amb qui fa l'enllaç. També la cursivitat afecta aquesta lletra, trobant exemples a finals del segle XIII a Alcover i La Selva, quan la lletra es converteix en una sola hasta vertical lleugerament corbada per la part superior⁶⁰.

D'aquesta lletra encara en trobem un tercer model. Es tracta d'aquell en el que l'asta inferior tendeix a girar vers l'esquerra i la superior vers la dreta, sense arribar a tancar-se sobre sí mateixes. Aquesta forma es documenta a partir dels primers anys del segle XIV tot i que no serà la més habitual⁶¹. Potser la més corrent a la primera part d'aquesta centúria és la forma que dibuixa un llaç allargat a la part inferior, a partir d'un doble traçat vertical i unit per una corba a la part inferior, i que finalitza en una corba a la part superior sense arribar a tancar-se. És una varietat del primer model que hem descrit. La llengüeta horitzontal que va a buscar la lletra següent perdura encara al segle XIV en aquesta lletra.

G: en ocasions es presenta formada per dos cercles tancats, més o menys arrodonits, formant un 8, característica aquesta de la lletra gòtica catalana i que ja apareix en el primer manual d'Alcover dels anys 1228-1229. Aquest apèndix apareix a vegades obert i a vegades tancat, variació que es pot donar en un mateixa mà. En algun cas excepcional apareix la lletra **g** amb un traç inferior que no acaba de formar el llaç característic. L'enllaç amb la lletra següent es fa amb un petit traç que parteix de la part superior de la lletra, de la capçalera, anant a buscar la lletra següent.

H: aquesta lletra presenta un traçat molt estilitzat al llarg del segle XIII i caracteritzat per una asta vertical corbada per la part superior i un segon traç que forma una panxa a l'esquerra de l'asta i que, generalment, descendeix per sota de la línia

60. AHAT, Alcover 106, 1270. Pere Pastor. AHAT, Alcover 107, 1281-1283. Ramon Riquelme. AHAT, La Selva 1, 1284-1285. AHAT, La Selva 2, 1294-1297. AHAT, La Selva 3, 1297-1299. AHAT, La Selva 4, 1299-1300. Els llibres de La Selva són del notari Ramon Peiró. Aquesta forma la trobem també als primers anys del segle XIV a Reus, en un llibre d'un notari anomenat Ramon Peiró, AHCR, Reus 5, 1310-1312. De forma excepcional trobem aquesta forma en el primer manual d'Alcover de l'any 1228-1229.

61. Per exemple vegeu's AHAT, Alcover 116.1, 1306-1307. Berenguer Roqueta.

d'escriptura. Aquest traç de fuga es manté com a característic d'aquesta lletra en la majoria de casos en que s'ha localitzat, a vegades amb tendència a tornar a ascendir a la dreta i a vegades girant cap a l'esquerra. Aquest darrer traçat comença a fer-se més present a partir de finals del segle XIII, a vegades amb l'asta vertical corbada i a vegades recta amb una certa inclinació a la dreta. A partir del primer terç del segle XIV la corba que presenta l'extrem superior de l'asta té tendència a descendir fins a trobar l'altre traç principal de la lletra, formant-se un llaç.

I: es troba amb dues formes bàsiques. Una forma curta i l'altra allargada. La primera versió presenta generalment un petit traç a la part superior, on hi ha el punt d'atac, i que generalment és per on es fa l'enllaç amb la lletra anterior. Per exemple trobem enllaços amb la lletra c, la f, la l, tot i que potser els enllaços més característics d'aquesta mena són els que fa amb la lletra h i la lletra r en els que s'aprofiten traços de la lletra anterior per a formar la lletra i.

La lletra i llarga apareix en noms propis com ara *Iohannis*, tot i que tampoc no podem parlar d'una tendència generalitzada. Més general és trobar aquesta forma allargada a final de paraula, sobretot quan la lletra anterior és una m o una n, encara que també és corrent trobar-la després de la lletra l. La forma allargada de la i presenta a vegades un llaç a la part inferior, i, a partir de la primer dècada del segle XIV hi ha casos en que es forma un traç acabat amb forma punxeguda.

K: només la trobem en la paraula *kalendas*, presentant sempre les mateixes característiques. A l'any 1228, en el primer manual d'Alcover, apareix amb traços dobles, donant un aspecte més solemne i més pes, si bé amb un format de lletra minúscula.

L: generalment és formada per una asta vertical, bastant recta, varietat que es troba al llarg de tot aquest període. A la base presenta sempre un petit traç, continuació de la línia vertical, que tendeix a seguir vers la dreta, a vegades anant a trobar la lletra següent. Per exemple, un dels enllaços més corrents és amb la lletra i, la qual apareix amb un mòdul molt petit, semblant una continuació de la lletra l. Aquest cas s'accentua sobretot amb la cursivitat, que ja trobem en algun notari dels darrers anys del segle XIII. També un enllaç similar es troba quan lliga amb la lletra u.

Al costat d'aquesta forma n'hi ha una altra que presenta un traç a la part superior de l'asta en el que es troba el punt d'atac. La ploma inicia el traçat aquí, tot ascendent i girant ràpidament a l'esquerra per a descendir i acabar de formar la lletra. Aquest traç superior és el que serveix a aquesta lletra per a lligar amb la lletra anterior ja que a vegades acaba de completar un llaç ben dibuixat. Aquest llaç és més o menys allargat, depenent de l'alçada de l'asta.

M: aquesta lletra és potser una de les que més evolucionen com a conseqüència de la cursivitat. Al segle XIII presenta les tres cames característiques unides per la part superior amb uns petits traços que serveixen per a recolzar la ploma i iniciar el traçat. El contrast entre uns i altres traços és accentuat, essent els verticals més

gruixuts que els altres, però això es perd quan la lletra pren formes més cursives i els traços s'executen amb un *ductus* més ràpid. La versió majúscula d'aquesta lletra es localitza al llarg d'aquest període amb una forma arrodonida i un mòdul important. No obstant, al llarg del segle XIII es presenta algun cas amb la característica forma gòtica⁶².

N: presenta la mateixa evolució i característiques que la lletra anterior, incloent el traç de fuga en algun cas⁶³. La versió majúscula es caracteritza per uns traços rectilinis si bé el punt d'atac és en un primer traç lleugerament corbat. S'inicia a partir d'una asta vertical que presenta una petita corba a la part superior. Un segon traç forma la base i un tercer acaba de tancar aquesta lletra, donant una forma de quadrat que poc a poc va adquirint, sobretot a partir de finals del segle XIII, unes formes lleugerament arrodonides⁶⁴.

O: sempre apareix formada amb dos traços, els quals presenten contrast en les seves parts gruixudes i primes per la pròpia forma de recolzar l'instrument escriptori sobre el paper. Generalment apareix tancada tot i que al segle XIV, i a causa de la cursivitat, apareix oberta i també amb un petit apèndix a la part dreta que serveix per a enllaçar amb la lletra següent, quan s'escau.

P: formada per una asta vertical que inicia el seu traçat, el punt d'atac, en una mena d'àpex a la part esquerra per a descendir al cos inferior. Aquesta asta manté la seva forma rectilínia al llarg de tot el segle XIII, completant-se la lletra amb una panxa a la part dreta. L'asta no presenta encara un final punxegut, tal com apareix a partir del segon decenni del segle següent.

Una altra versió d'aquesta lletra, i que anem trobant tant al segle XIII com al XIV, és la que presenta un petit àpex a la part inferior de l'asta. Un traç petit, final del traç vertical, que té tendència a girar a l'esquerra, amb una petita corbatura. Aquest traç corbat, hi ha notaris que el continuen girant la ploma vers el cos superior per anar a trobar la línia d'escriptura i formar la panxa.

Els enllaços d'aquesta lletra amb l'anterior es produeixen a partir de l'àpex on es troba el punt d'atac. Els enllaços amb les lletres següents s'estableixen a partir de l'ull que forma la panxa en la majoria de casos.

62. AHAT, Alcover 107, 1281-1283. Ramon Riquelme.

63. AHAT, Alcover 111, 1291-1292. Ho fa l'escriptor Jaume Mercader, cosa que ens serveix per a distingir la seva escriptura de la del notari Gener Farnós, que no inclou aquest traç de fuga.

64. AHAT, Tarragona 2, 1287-1288. Les dues mans que hem individualitzat en aquest manual executen aquesta lletra amb unes línies molt estilitzades i una forma quadrangular. AHAT, La Selva 3, 1297-1299. Notari desconegut. La lletra N presenta un traç de fuga corbat per sota de la línia base i cap a l'esquerra. AHCR, Reus 18, 1333. Notari desconegut. El tercer traç, una asta vertical, s'inicia amb una petita corba a la part superior i finalitza per sota de la línia d'escriptura amb forma punxeguda.

Les mateixes característiques presenta la lletra P , a la que s'afegeix un petit traç horitzontal a la part interior. La panxa d'aquesta lletra té, a vegades, una forma menys arrodonida que en la minúscula, fent-se més notable el contrast entre gruixos i prims.

Q: formada per una asta vertical que descendeix per sota de la línia base i un òcul a la seva part esquerra. L'asta descendent es remata en molts casos amb un petit traç que acostuma a girar cap a l'esquerra, establint-se una mena de reforç sobre la que es recolza. Costa establir unes línies que ens ajudin a veure l'evolució d'aquesta lletra ja que a mitjans del segle XIII també la trobem amb una asta rectilínia, que encara no es doblega⁶⁵. A finals de la centúria, en algun manual trobem l'asta que finalitza amb una lleugera corbatura cap a l'esquerra i que en algun cas tendeix a ascendir⁶⁶.

Hi ha doncs una certa alternança en l'ús d'aquesta lletra i en les seves formes. No obstant, i ja al segle XIV, trobem que el traç inferior de la lletra ascendeix tot arribant l'asta i formant un laç característic⁶⁷. Aquesta tendència es va generalitzant poc a poc en la primera meitat d'aquesta centúria, tot i que no s'abandona del tot aquella forma que es caracteritzava per una asta completament rectilínia.

Els enllaços d'aquesta lletra amb les següents es fan a vegades mitjaçant aquest traç que provè de la part inferior i que, creuant l'asta, va a buscar el primer traç de la lletra posterior. Amb la lletra anterior, quan s'ecau, hi ha enllaços establerts a partir d'un petit àpex que presenta la lletra q , similar al que trobavem en la lletra p .

De la lletra Q només dir que es troba gairebé sempre en tots els inicis dels instruments insertats en els manuals notariais. Hi ha notes que comencen directament amb la intitulació, però la majoria ho fan amb l'adverbi *quod* escrit generalment amb lletra majúscula. Aquesta és, durant aquest període, arrodonida i remadada a la part dreta i sobre la línia base per un petit traç horitzontal. Aquesta lletra es forma gairebé sempre amb un sol traç que dibuixa un cercle tancat i que té el punt d'atac a la part inferior i es completa a vegades amb un traç a l'interior que ajuda a donar cos a la lletra. No obstant hi ha casos en els que el traçat principal és format per dos traços que arrenquen de la part superior i descendeixen fins a la línia d'escriptura. Un traç es corba cap a l'esquerra i l'altre cap a la dreta, completant-se amb el traç horitzontal al que ja ens hem referit.

65. AHAT, Alcover 2, 1244-1247. Trobem les dues formes en les dues mans que hem localitzat en aquest manual. AHAT, Alcover 3, 1268-1269. El notari A fa la lletra q amb l'asta doblegada per sota i el notari B la fa completament recta.

66. AHAT, Alcover 114, 1298-1300. La trobem en el notari B, que no podem identificar, en canvi el notari Ramon Riquelme la fa recta i amb un final lleugerament punxegut. AHAT, Tarragona 2, 1287-1288. Notari desconegut.

67. AHAT, Alcover 119, 1315-1316. Bernat Aleu.

R: d'aquesta lletra hi ha dues formes bàsiques: una arrodonida i l'altra recta. La forma arrodonida té el punt d'atac a la part superior, gairebé just a sobre de la caixa, i descendeix cap a la línia d'escriptura, executat tot amb un sol traç. Entre els enllaços més destacables és el que forma amb la lletra o .

La forma recta presenta uns traços fraccionats, arrencant d'un àpex a la part superior de la caixa i que descendeix cap a la línia d'escriptura amb un traç rectilini que, amb el pas del temps, es va inclinant poc a poc. D'aquesta petita asta parteix un altre traç a la part superior, gairebé horitzontal tot i que hi ha moments en que es fractura o corba lleugerament. A causa de la cursivitat creixent en l'escriptura gòtica d'aquests moments, trobem al segle XIV que el darrer traç de la lletra r no parteix de la part superior de l'asta vertical sinó que ho fa de la part inferior d'aquesta, executant un sol traç i amb un *ductus* ràpid⁶⁸. La R presenta unes línies generalment corbades, formant-se amb un primer traç que es recolza sobre la línia d'escriptura i al qual s'hi enganxa un segon traç, a la part superior, que acaba de dibuixar la lletra. El segon traç gairebé mai arriba a tocar la línia d'escriptura.

S: igual que per altres lletres trobem dues versions fonamentals d'aquesta lletra: una arrodonida i l'altra allargada. La forma arrodonida acostuma a trobar-se a final de paraula. Forma sempre l'enllaç amb la lletra t a la manera com es trobava en l'escriptura carolina, tendència que es manté al llarg de tot el període que analitzem. La forma majúscula és sempre sigmàtica, tot i que al segle XIII els traços són més fraccionats que no pas més endavant. Al segle XIV trobem aquesta lletra amb uns traços més arrodonits.

T: és formada sempre per dos traços, amb el punt d'atac en una asta vertical sobre la que hi ha, creuant-la, un traç horitzontal. Aquest és petit i en algun cas té una certa tendència a corbar-se, acabant sempre amb una forma punxeguda. Quan aquesta lletra es torna més cursiva, pren una forma molt similar a la c i amb un mòdul més petit. La forma majúscula és formada sempre d'una asta vertical, i, a vegades, amb un altre traç vertical però lleugerament corbat; hi ha un segon traç horitzontal recolzat en aquests dos i que acaba de configurar aquesta lletra.

U/V: s'usa indistintament una forma o una altra. Al segle XIII trobem aquesta lletra formada per dues cames verticals unides per la part inferior amb un traç horitzontal que a vegades es converteix en transversal per anar a buscar la part superior de la segona cama. La cursivitat, que s'accentua a partir del segon decenni del segle XIV, fa que aquesta lletra perdi el caràcter rectilini en les cames que la formen, perdent aquestes també certa alçada respecte temps anteriors. Una altra versió d'aquesta grafia és una que presenta unes formes arrodonides i amb un sol traç. Són dues versions que es troben en molts notaris que les utilitzen de forma alternada.

68. AHAT, Alcover 115, 1302-1303. Guillem Llobet.

X: destaca d'aquesta lletra el traçat recte del segle XIII, formant una creu aspada però amb un braç més llarg que els altres. A causa de la cursivitat el traçat d'aquesta lletra es torna més ràpid, amb un sol traç que forma una creu aspada però amb els dos braços de la part dreta units tot creant un òcul.

Y: formada per dos traços inclinats. El primer és curt i té el seu inici en un petit àpex a la part esquerra, i el segon és allargat i descendeix fins més avall de la línia d'escriptura, que en algun exemple tendeix a ascendir un altre cop. D'aquesta lletra hi ha exemples en que els traços que la constitueixen es fan més rectilinis.

Z: gairebé sempre presenta les mateixes característiques que la lletra ζ , amb un petit traç inferior que la fa destacar de les altres lletres.

L' ESCRITURA GÒTICA CATALANA ALS MANUALS NOTARIALS (SEGLES XIII-XIV)

GRAFIA	SEGLE XIII		SEGLE XIV	
A	aa	Aa	aa	Aa
B	bb	B	bb	B
C	cc	ccc	cc	C
Ç	çç		çç	
D	dd	D	dd	D
E	ee	E	ee	E
F	f	F	F	
G	g	G	g	G
H	hh		hh	
I	ii	ii	ii	ii
K	kk		k	
L	ll	l	ll	
M	m	M	m	M
N	n	N	n	N
O	oo		o	O
P	p	P	pp	P
Q	q	Q	qq	Q
R	rr	R	rr	R
S	ss	S	ss	S
T	tt	T	t	T
U	uu		uu	
V	vv		vv	
X	xx		xx	
Y	yy		yy	
Z	z		zz	